

УДК 94(477.51):329.361(299.2)«1953/1964».

Є.М. Страшко
А.О. Донець**РЕАЛІЇ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
ТА «ВИХОВАННЯ АТЕЇСТІВ»
У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ
НІЖИНЦІВ 1953–1964 РР.**

Стаття присвячена аналізу особливостей проведення антирелігійної пропаганди у м. Ніжині в роки десталінізації. Розкрито форми, методи та засоби її реалізації. Зроблено спробу висвітлити емоційні реакції містян на організовану партійною номенклатурою акцію.

Ключові слова: історія повсякденності, історичний контекст, побудова комунізму, антирелігійна пропаганда, настрої та реакції містян.

Початком постмодерністського періоду у розвитку історичної науки стала середина ХХ ст. Глибокі внутрішні трансформації в історичній науці у цей час зумовили пошук нових теоретико-методологічних засад її вивчення, результатом якого стало розуміння необхідності поставити звичайну людину у центр історичного пізнання. Ці обставини й зумовили появу нової галузі в історичній науці як історія повсякденності, котра й до нашого часу є одним із провідних і перспективних напрямів досліджень. Її основне завдання полягає у вивченні життя людей в його буденних проявах, дослідженні минулого через історію соціальних практик. Оскільки пересічна людина не може існувати відокремлено від соціуму, постільки історія повсякденності передбачає висвітлення історичного процесу на основі аналізу її взаємин з такими інституціями, як влада та суспільство. Безперечно, виокремлення сфери повсякденності дає змогу вченим-історикам долучити до наукового аналізу різні сторони життєдіяльності людини, а саме побут, працю, відпочинок, дозвілля та ін. Знаменно, що у предметному фокусі вказаного напрямку історичних досліджень перебувають настрої, емоції людини, її особисті переживання з приводу тих чи інших сторін життя у певному періоді історичного розвитку.

Історія повсякденності як окремий напрям наукових розвідок сформувалася в західноєвропейській історіографії у 50-х рр. ХХ ст. Значною мірою, своєю появою вона завдячує французькій школі «Анналів», представники якої М. Блок і Л. Февр акцентували увагу на вивченні не лише політичної, економічної чи військової історії, а й на з'ясуванні мотивів дій та вчинків пересічних людей. Власне, введення до наукового вжитку терміну «повсякденність» пов'язане з ім'ям одного з фундаторів вказаної школи Ф. Броделя.

У самостійний напрям історичних досліджень історія повсякденності виокремилася лише в 70–80-х рр. ХХ ст. у Німеччині. Його провідним теоретиком став німецький професор А. Людтке, який акцен-

тував увагу на тому, що при вивченні повсякденного життя важливим є «...детальний історичний опис забезпечених та бідних, нагодованих і голодних, а також їх душевних переживань, згадок про минуле, любові і ненависті, надій на щасливе майбутнє» [9, с. 12]. У 80-х рр. ХХ ст. трактування вказаного напрямку досліджень, як синоніму мікроісторії, було втілено у наукових доробках італійських дослідників К. Гінзбурга та Дж. Леві.

Сучасний етап розвитку історичної науки у західній історіографії представлений ґрунтовними дослідженнями проблеми нової історії та її методологічних течій, зокрема історії знизу (Джим Шарп), жіночої історії (Джоан В. Скотт), заморської історії (Генк Весселінг), усної історії (Гвін Принс), візуальної історії (Айвен Гаскелл) [11] тощо.

Деякі аспекти історії повсякденності, уніфіковані у формальний термін «радянський спосіб життя», були представлені у радянській історіографії вивченням лише господарського життя й побуту. Натепер актуальними є дослідження російських науковців А. Ільєсової, В. Лелеко, І. Орлова, Н. Пушкарьової та інших.

Із здобуттям незалежності України у 90-ті рр. ХХ ст. розпочалися активні розвідки вітчизняних вчених-істориків із вказаної проблематики. Дослідженню методологічного підґрунтя повсякденності присвятили свої праці такі вчені, як І. Карівець [7], О. Коляструк [8], О. Удод [15] та інші. Доцільно виокремити групу українських вчених, які досліджують практики подієвої історії повсякдення – В. Баран [5], В. Войналович [6], В. Даниленко [5], О. Тевікова [14] та ін.

Смерть Й.В. Сталіна 5 березня 1953 р. поклала початок новому періоду історії радянської держави, який у науковій літературі отримав назву «десталінізації» чи «лібералізації». Зайняття посади Першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущовим зумовило певні зміни у житті населення й країни, що полягали в частковому послабленні тиску держави на всі сфери життя суспільства. Як зазначають сучасні науковці, 1953–1964 рр. у житті радянського суспільства ознаменувалися звільненням від найбільш реакційних рис тоталітарного режиму, відмовою від культу вождя, призупиненням масового терору й потужного репресивного апарату [6; 14]. У контексті загальних проблем історичного розвитку радянської країни 1953–1964 рр., ми переконані, що дослідження повсякденного життя містян Ніжина дасть змогу з'ясувати як спільні ознаки, так й відмінні особливості суспільно-політичного буття міста і регіону.

Мета дослідження полягає в історичному моделюванні повсякденного життя населення Ніжина в 1953–1964 рр. з точки зору психологічного стану містян під впливом антирелігійної пропаганди. Для реалізації поставлених цілей необхідно з'ясувати періодизацію, сутність і форми антицерковної

кампанії 1953–1964 рр. та розкрити ставлення ніжинців до організованої антирелігійної пропаганди крізь призму їхнього особистісного сприйняття.

Середина 50-х рр. ХХ ст. ознаменувалася продовженням реалізації курсу партії на побудову соціалістичного суспільства. Головною перепоною на шляху до поставленої мети вважалася релігія, що визначалася як пережиток капіталізму, тобто «засіб приборкання трудящих, що освячував рабство, кріпацтво та капіталістичну каторгу» [16]. Тому, зайнявши посаду Першого секретаря ЦК КПРС, М. Хрущов розгорнув масштабну антирелігійну кампанію, використовуючи різні форми та методи її реалізації, зокрема, проведення масових лекцій на науково-атеїстичну проблематику, тематичних вечорів запитань і відповідей, пересувних клубів атеїста та індивідуальних бесід, що є показовим у контексті нашого дослідження.

Доробки сучасних науковців, зокрема, В. Байди-ча, В. Войналовича, О. Тевікової дозволяють скласти наступну періодизацію здійснення антирелігійної кампанії. Перший етап, який припадає на 1953–1958 рр., характеризується, з одного боку, послабленням тиску держави на церкву, а з іншого, насадженням атеїстичних догм серед населення за допомогою ідеологічно заангажованої преси, видання творів літератури, що «викривали буржуазну ідеологію» [16], проведення лекцій на науково-атеїстичну тематику тощо. 1958–1961 рр., що корелюють другий етап кампанії, в історіографії визначаються як роки більш радикальних заходів з боку правлячої партії, котра поряд із вже традиційними методами роботи з населенням запровадила масове закриття церков і молитовних будинків. Третій етап, а саме 1962–1964 рр., ознаменувався зняттям із реєстрації релігійних громад церкви й, відповідно, знищенням пам'яток культового призначення.

Органами контролю за сферою духовного життя населення, основне завдання яких полягало у нагляді за «неухильним дотриманням свободи совісті» [16], де-юре були Рада у справах Руської православної церкви (далі – РСРПЦ), яка була утворена 14 вересня 1943 р. і відала православними інституціями, та Рада у справах релігійних культів (далі – РСРК), що була утворена 19 травня 1944 р. і займалася проблемами інших релігійних конфесій. Проте, де-факто, духовне життя населення перебувало під контролем партійних органів, своєрідними підрозділами яких виступали апарати РСРПЦ та РСР [6, с. 15]. На місцях ці функції на початковому етапі антицерковної кампанії поклалися на місцеві комітети КПУ та товариства для поширення політичних і наукових знань. Пізніше контроль за духовним життям населення здійснювали новостворені науково-атеїстичні секції при виконавчих комітетах та комісії з питань реалізації законодавства про культу. Натомість, очікувані результати та реальні підсумки антирелігійної кампанії 1953–

1964 рр. можемо з'ясувати за допомогою аналізу підзаконних нормативно-правових актів ЦК КПРС, що регламентували принципи діяльності релігійних організацій, майновий і правовий статус духовенства, регулювали трудові відносини у релігійних організаціях тощо.

Оскільки церковна інституція заважала «побудові комунізму», постільки компартійно-радянська верхівка на чолі з М.С. Хрущовим вирішила організувати тотальний наступ на релігійні почуття віруючих усіх конфесій. Першочерговим завданням для успішної реалізації кампанії передбачалося викорінення релігійних уподобань у віруючого населення. Так, 10 листопада 1954 р. ЦК КПРС приймає постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», у якій визначалися завдання, шляхи та методи її посилення. Зокрема, у постанові містилися вимоги щодо збільшення обсягів випуску творів класиків на атеїстичні теми і пропаганда основоположних комуністичних догматів у пресі. Наприклад, у газеті «Радянський Ніжин» вийшла стаття під назвою «Релігійні забобони та їх шкода», що містила рецензію на «потрібний, корисний посібник» П. Павьолкіна під однойменною назвою [13]. Автор, спираючись на вчення К. Маркса та В. Леніна, стверджував, що релігія – це фантастичне, перекручене віддзеркалення реальної дійсності у свідомості населення. Навівши приклади діяльності релігійних організацій, які іменувалися «християнами-соціалістами» у таких країнах, як Франція, Італія, Австрія, він зробив висновок, що релігія – це експлуататорський засіб приборкання трудящих, а населення вказаних країн є релігійно одурманеним [13]. Як бачимо, автори подібних заміток брали на себе функції своєрідних оракулів при тлумаченні духовних догматів містянам.

Ще одним способом реалізації антирелігійної кампанії у перший її період стало проведення лекцій науково-атеїстичної тематики серед трудящих, що мали бути підпорядковані завданням побудови комунізму та бути «ідейно направленими, мати бойовий наступаючий характер» [10]. Для здійснення вказаних вимог у Ніжині була організована лекторська група міськкому партії, яка складалася з 45 осіб (керівник – А.С. Гольдфельд) та міського відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань. За 1954 р. було проведено 427 лекцій, особливо популярні з яких мали наступні теми: «Сектанство і його реакційна суть» (В.С. Шоходько), «Марксизм-ленінізм про релігію і шляхи її подолання» (Л.М. Бакуліна), «Наука і релігія про будову Всесвіту» (А.С. Гольдфельд), «Релігія – пережиток буржуазного світогляду» (Пермяков) тощо [10]. Як бачимо, тиск на свідомість містян здійснювався і з боку місцевої партійної влади.

Також важливим засобом пропаганди була поява радянської обрядовості. У той час партійна верхівка

намагалася розвінчати уявлення про такі релігійні свята, як Різдво й Пасха, вбачаючи їх виникнення результатом «уявного безсилля людини в боротьбі зі стихійними силами оточуючого світу» [12]. На сторінках преси почали з'являтися свідчення, що Ісус Христос є вигаданою особою, а його образ перейнято із давньоперсидського культу бога Сонця – Мітри. Натомість були здійснені спроби запровадження у побут населення таких свят, як свято Врожаю, Пісні, Серпа і Молота, Праці, в основі яких, за тлумаченням офіційної радянської доктрини, «лежить не міф, а дійсні історичні події» [12]. Альтернативою традиційним церковним звичаям і ритуалам, що здійснювалися лише за участю священників, стало запровадження урочистих реєстрацій новонароджених, радянських весіль, громадських поховань тощо.

Про неспроможність швидкого насадження «наукового атеїзму» серед містян свідчить прийнята у 1956 р. постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її покращення серед населення», положення якої визначали збільшення обсягів видавництва літератури антирелігійного спрямування. Тому, з 1957 р. починають виходити журнали «Наука и религия», «Людина і світ», збільшуються тиражі атеїстичних праць О. Ярославського «О религии», В. Антоненка «Походження і реакційна суть релігії», М. Персица «Отделение церкви от государства и школы от церкви» тощо [6, с. 13].

Однак, слід зауважити, що в другій половині 1950-х рр. спостерігалася тенденція до збільшення кількості студентів духовних навчальних закладів в УРСР. Так, у 1955 р. студентами академій та семінарій стали 342 особи, а у 1956 р. – 384. Відбувалося також зростання чисельності духовенства: 1956 р. нараховувалося 6030 зареєстрованих священників і дияконів, а 1957 р. – 6072. За період 1955–1957 рр. кількість священнослужителів у СРСР збільшилася з 11 912 до 11 993 осіб [14].

Постанова ЦК КПРС «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» 1958 р. засвідчила зміну партійної тактики щодо релігії та церкви. Компартійно-радянське керівництво вимагало покращити якість та збільшити обсяги лекційної пропаганди, тематичних вечорів з науково-атеїстичної тематики тощо. Однак, поряд із вже використовуваними методами, зазначалося про обмеження самостійності церковних інституцій та закриття церков, що мали бути незадовільний стан відповідно до рішень організованої технічної комісії [6, с. 4]. Наслідками такої кампанії стало масове закриття храмів на території УРСР: від 64 у 1958 р. до 526 у 1963 р. Останній період антицерковної кампанії ознаменувався знищенням пам'яток культового призначення, адже М.С. Хрущов оголосив будь-які витрати на реставрацію пам'яток архітектури марнотратством. Тому, протягом 1962–1964 рр. з обліку було знято 740

церковно-культурних пам'яток, переважна більшість з яких мала культове походження [6, с. 19].

За даний період зросли й обсяги розгортання антирелігійної пропаганди. Відповідно до загальносоюзних постанов для реалізації завдань партії у громадському відділі культури Ніжинського міськвиконкому була створена науково-атеїстична секція, яку очолив А.С. Гольдфельд. Її основне завдання полягало у веденні «напористої, цілеспрямованої та науково-обґрунтованої боротьби з релігійністю» [2, арк. 12 зв.]. Так, у 1962 р. робітникам підприємств Ніжина були прочитані лекції на такі теми: «Релігія і боротьба за мир», «Мораль комуністична і мораль релігійна», «Про забобони і упередження» тощо. Відповідно до статистичних даних за 10 місяців 1963 р. та 1964 р. кількість проведених лекцій зросла з 36 до 74 відповідно з охопленою кількістю населення з 16320 до 31219 осіб [4, арк. 11]. Існуючі лекції доповнилися наступною тематикою: «Листопадовий пленум ЦК КПРС – найважливіший етап виконання рішень XXII з'їзду партії», «Наука і релігія про будову Всесвіту», «Про мораль релігійного сектанства» та ін. У 1963 р. було організовано тематичні вечори для робітників швейної фабрики та фабрики художніх виробів («Комунізм і релігія про щастя людини» (А.С. Гольдфельд, М.П. Солдатов), консервного заводу («Мораль комуністична і мораль релігійна – непримиренні» (К.Н. Кудінова, М.П. Солдатов), машинобудівного заводу («Про забобони і упередження» (М.В. Жуковська, В.І. Каленок).

Організацією лекцій для сіл району та околиць міста займався пересувний клуб атеїста. У 1964 р. лекціями його членів «Релігійне сектанство та його ідеологія», «О происхождении жизни на Земле» тощо було охоплено 12000 осіб [4, арк. 11]. Ще одним органом, що займався проблемами реалізації антирелігійної кампанії, стала утворена міська комісія з контролю за дотриманням радянського законодавства про культу. Її головне призначення полягало у роз'ясненні нормативних актів, викликанні на засідання комісії порушників їх приписів, виявленні на території міста шептук, пророків, бродячих проповідників та заборона їхньої діяльності, вживання заходів щодо зміни церковного вигляду закритих церков і прибирання на дорогах хрестів [3, арк. 21].

Відповідно до наказу Міністерства культури УРСР від 31 березня 1959 р. «Про недоліки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди і заходи щодо її поліпшення» поширюється практика демонстрації науково-популярних фільмів антирелігійного змісту. Так, у планах з виховної роботи навчальних закладів, кінотеатрів, клубів з'явилися повідомлення про перегляд фільмів «Як людина створила бога», «Чому я не вірю» тощо.

Для проведення індивідуальної роботи серед віруючого населення був залучений пересувний клуб атеїста, члени якого почали брати активну участь у

справах вуличних комітетів. За їхньою ініціативою були організовані конкурси на кращого читача, співака, танцівника, краще виконання творів радянських композиторів і поетів. Результатом такої діяльності у 1964 р. стало нагородження 18 осіб подарунками та розміщення їхніх портретів у міському Будинку культури [4, арк. 11].

Проте зазначені радикальні заходи не змогли повністю викоринити релігійні уподобання містян. У газеті «Радянський Ніжин» у замітці вчителя школи № 7 А. Андрієвського повідомлялося, що у сім'ях, що жили по вул. Чапаєва, 31, Орджонікідзе, 26-б, Франка, 14 виявлено випадки примусу дітей виконувати релігійні обряди та відвідувати церкву [1]. Можемо лише припустити, що такі випадки не були поодинокими й містяни змушені були таємно дотримуватися релігійної обрядовості, здійснювати релігійні ритуали. Показовою можемо назвати також діяльність добровільних спілок пенсіонерів, які надавали допомогу в організації таємних хрещень, вінчань, поховання померлих [14].

Зважаючи на загальнореспубліканські тенденції, можемо стверджувати, що всі завдання, які були поставлені на етапі підготовки до виконання антирелігійної кампанії, у ході її проведення повністю реалізованими не були. Безперечно, взірцевими є кількісні результати, що характеризуються скороченням монастирів в УРСР упродовж 1959–1962 рр. у 4,5 рази – закриттям 701 культової споруди [6, с. 19]. Проте неспроможність остаточно покінчити з релігійністю населення можна підтвердити декількома фактами. По-перше, видання постанов ЦК КРПС, Ради Міністрів СРСР, наказів Міністерства культури УРСР, Компартії України про заходи щодо посилення та поліпшення науково-атеїстичної пропаганди серед населення, створення відповідних органів у місті для виконання завдань кампанії – науково-атеїстичної секції громадського відділу культури, пересувного клубу атеїста, комісії по контролю за дотриманням радянського законодавства про культури у Ніжині свідчать про наявність недоліків і прорахунків у боротьбі з релігійними переконаннями містян. Збільшення обсягів лекцій, тематичних вечорів запитань і відповідей, переглядів фільмів на атеїстичну тематику виступали засобами ідеологічного тиску на свідомість містян. По-друге, яскравим прикладом вияву суспільного протесту проти організованої кампанії стала поява добровільних спілок пенсіонерів і поширення практики дотримання громадянами «подвійного» здійснення ритуалів [14]. Внаслідок цього кампанія з насадження «войовничого атеїзму» сприяла наростанню соціальних конфліктів серед містян, що породжувалися утворенням своєрідних сегментів у суспільстві – радикально налаштованої частини населення, котра виступала активними провідниками атеїстичних догм, пасивних елементів, які корилися радянській ідеології, та част-

ки людей, котрі зберігали вірність церкві й таємно продовжували здійснювати релігійні ритуали.

Посилання

1. Андрієвський А. Про атеїстичне виховання дітей в сім'ї // Радянський Ніжин. – 1961. – 2 березня.
2. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-5293, оп. 1, спр. 970 «Протоколи засідань-зборів ради міського громадського відділу культури за 1963 р.», арк. 18.
3. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 975 «План роботи науково-атеїстичної секції за 1963 р.», арк. 25.
4. ВДАЧОН, ф. Р-5293, оп. 1, спр. 1034 «Протоколи засідань Ради громадського відділу культури за 1964 р.», арк. 14.
5. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 30 с. – (Україна крізь віки. – Т. 13).
6. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр.: політологічний дискурс: автореф. дис. док. пол. наук: 23.00.02 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – 40 с.
7. Карівець І. В. Повсякдення: між трансценденталізмом і дивовижністю: монографія / І.В. Карівець. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 256 с.
8. Коляструк О.А. Інтелекція УСРР у 1920-ті рр.: повсякденне життя / Відповідальний редактор В. М. Даниленко. – Харків: Раритети України, 2010. – 386 с.
9. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник. – 1998/99.
10. Марценюк С. Зв'язок лекційної пропаганди з життям // Радянський Ніжин. – 1957. – 20 лютого.
11. Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка: пер. з англ. – 2-ге вид., випр. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 367 с.
12. Петренко М. Як виникли релігійні свята? // Радянський Ніжин. – 1954. – 22 грудня.
13. Сірик А. Релігійні забобони та їх шкода // Радянський Ніжин. – 1954. – 7 липня.
14. Тевікова О.В. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953–1964 рр.) – [Електронний ресурс]. – // Режим доступу: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm>.
15. Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси, 2002. – № 3. – С. 6–15
16. Федірко В. Посилити науково-атеїстичну пропаганду // Радянський Ніжин. – 1954. – 22 вересня.

Страшко Е.М., Донец А.А. Реалии антирелигиозной политики и «воспитание атеистов» в повседневной жизни нежинцев 1953–1964 гг.

Статья посвящена анализу особенностей проведения антирелигиозной пропаганды в г. Нежине в годы десталинизации. Раскрыты формы, методы и средства ее реализации. Сделана попытка показать эмоциональные реакции горожан на организованную партийной номенклатурой акцию.

Ключевые слова: история повседневности, исторический контекст, построение коммунизма, антирелигиозная пропаганда, настроения и реакции горожан.

Strashko Ye.M., Donets A.O. The reality of antireligious company and training atheists in everyday life nizhyntsyv 1953–1964

The article is devoted to realization of the antireligious company in Nizhyn. The forms, methods and means are reviewed. The emotions of townspeople are investigated.

Key words: everyday life history, the historical context, building of communism, antireligious company, frames of mind and emotions of townspeople.

10.03.2016 р.